

Э.Т. Адилова* , О.Х. Аймағанбетова , З.Б. Мадалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕР: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Бұл мақала құндылық мәселелерін зерттеудегі негізгі теориялық және әдіснамалық тәсілдерді анықтауға арналған. Мақаланың мақсаты – ежелгі философтардың еңбектерінен бастап, психологтардың заманауи зерттеулерімен аяқталған осы мәселеге қатысты шетелдік түсініктер мен көзқарастарды талдау. Құндылық мәселелері жөніндегі ғылыми философиялық көзқарас Г. Лотце, И. Кант, Г. Гегель және басқалардың негізгі идеяларын талдау арқылы ұсынылады. Құндылық мәселесі В. Дильтей, Э. Дюркгейм және басқалардың еңбектері ұсынған социологиялық зерттеулерді талдау тұрғысынан да қарастырылады.

Мақалада Э. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф.М. Рокич, Г. Олпорт, Г. Хофстеде, Г. Триандис және басқалардың көзқарастарына деген айтарлықтай жүйелеу қарастырылған. Ш. Шварц құрған құндылықтар тұжырымдамасын қарастыруға ерекше мән беріледі, себебі ол құндылықтарды зерттеуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынған болып табылады.

Сонымен, құндылық мәселелерін зерттеу философия, әлеуметтану және әсіресе психология тұрғысынан – құндылықтар, құндылық бағдарлары индивидтер мен қоғамдастықтардың мінез-құлқын реттеуші механизмдер, маңызды реттеушілер ретінде қарастырылуына болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Мақаланың практикалық маңыздылығы оның адамзаттың қазіргі кездегі бастан кешіп отырған жаһандық проблемаларына байланысты өзекті болып табылатын құндылық мәселелерін зерттеуге белгілі бір үлес қосатындығымен анықталады.

Түйін сөздер: құндылық мәселелері, құндылықтар, құндылық бағдарлары, теориялық және әдістемелік тәсілдер, шетелдік зерттеушілер.

E.T. Adilova*, O.Kh. Aimagambetova, Z.B. Madaliev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Basic approaches to the study of value problems: foreign experience

This article is devoted to the study of the main theoretical and methodological approaches to the study of value problems. The purpose of the article is to analyze foreign concepts and points of view on this problem, starting with the works of ancient philosophers and ending with modern research by psychologists. The scientific philosophical view on value issues is presented by the analysis of the main ideas of G. Lotze, I. Kant, G. Hegel and others. The value issue is also considered in the context of the analysis of sociological research presented by the works of W. Dilthey, E. Durkheim and others.

The article contains a fairly serious systematization of the views of E. Fromm, K. Rogers, A. Maslow, FM Rokich, G. Allport, G. Hofstede, G. Triandis and others. A special place is given to the consideration of the concept of values created by Sh. Schwartz, who proposed a fundamentally new approach to the study of values.

Thus, the study of value problems allowed us to conclude that from the point of view of philosophy, sociology and especially psychology – values, value orientations can be considered as regulatory mechanisms, the most important regulators of the behavior of individuals and communities.

The practical significance of the article is determined by the fact that it makes a certain contribution to the study of value problems, which is relevant in connection with the global problems that humanity is experiencing today.

Key words: value problems, values, value orientations, theoretical and methodological approaches, foreign researchers.

Э.Т. Адилова*, О.Х. Аймаганбетова, З.Б. Мадалиева
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Основные подходы к изучению ценностной проблематики: зарубежный опыт

Данная статья посвящена изучению основных теоретико-методологических подходов к исследованию ценностной проблематики. Целью статьи является проведение анализа зарубежных концепций и точек зрения на эту проблему, начиная с трудов античных философов, заканчивая исследованиями современных психологов. Научный философский взгляд на ценностную проблематику представлен анализом основных идей Г. Лотце, И. Канта, Г. Гегеля и др. Ценностная проблематика рассматривается также в контексте анализа социологических исследований, представленных трудами В. Дильтея, Э. Дюркгейма и др.

В статье проведена достаточно серьезная систематизация взглядов Э. Фромма, К. Роджерса, А. Маслоу, Ф. М. Рокича, Г. Олпорта, Г. Хофстеде, Г. Триандиса и др. Особое место отведено рассмотрению концепции ценностей, созданной Ш. Шварцем, предложившим принципиально новый подход в изучении ценностей.

Таким образом, изучение ценностной проблематики позволило сделать вывод, что с точки зрения философии, социологии, и особенно психологии ценности, ценностные ориентации можно рассматривать как регулятивные механизмы, важнейшие регуляторы поведения индивидов и общностей.

Практическая значимость статьи определяется тем, что она вносит определённый вклад в изучение ценностной проблематики, что является актуальным в связи с теми глобальными проблемами, которые сегодня переживает человечество.

Ключевые слова: ценностная проблематика, ценности, ценностные ориентации, теоретико-методологические подходы, зарубежные исследователи.

Кіріспе

Құндылық мәселелерін зерттеудің бастаулары ежелгі философтар Демокриттің, Платонның, Аристотельдің және басқалардың еңбектерінен бастау алады. Демокриттің зерттеулері бойынша барлық құндылықтар арасында алғашқылардың бірі болып, әділеттілік, адалдық пен шындық әр адам үшін маңызды орында тұруы қажет және әр адам оған ұмтылуы керек. «Қорыққаннан емес, парызды сезінгендіктен, жаман істерден аулақ болу керек», – деп жазды (Мотрошилова, 1995: 311). Атап айтқанда, ол іс-әрекеттердегі шынайы ізгілік туралы сөйлеуге қарсы тұруы керек деп атап өтті, сондықтан «біз ізгілік туралы сөйлеуге емес, ізгі істер мен әрекеттерге үйренуіміз керек», «... біз әділетсіздікке ықпал етпеуіміз керек» (Мотрошилова, 1995: 311).

Ол сондай-ақ күншілдікке, арам пиғылға, ашкөздікке күрт қарсы шығатын болған: «Нағыз қайырымдылық жасаушы, қайтарымды күтетін адам емес, жақсылық жасағысы келетін адам», «... Әр жанның бойында жазылған заң болуы керек: Ұятсыз нәрсе жасамаңдар!» деген (Мотрошилова, 1995: 82-85).

Көріп отырғанымыздай, тұтастай алғанда, Демокриттің құндылықтар туралы идеялары өзін-өзі тәртіпті ұстайтын, ізгілікті, рухани бағытталған адамды қарапайым күнделікті

– моральдық тұрғыдан түсінуге өте жақын болып келеді. Рухани игіліктерге ұмтылған адамның этикалық идеалын қорғай отырып, ол адамгершілік мінездің тартымдылығы мен даналығын, салмақты, тыныш өмір салтын ерекше атап өтеді.

Философиядағы идеалистік бағыттың негізін қалаушы – Платон, жақсылық пен идеялар әлемін (нәзік әлем) ең жоғарғы құндылық ретінде бөліп көрсетеді, егер біздің жанымыз мінсіздікке және адамгершілікке ұмтылса, ол сол әлемнің бір бөлігі бола алады. Бақытымызға орай, оның түсінігінде бұл келесі барлық идеялардан шығатын белгілі бір Абсолют, абсолютті идея. Сондықтан Платон Жақсылықты өзінің барлық іс-әрекетін, өзінің амалдары мен ойларын жақсылықпен байланыстыруы керек адамның ең жоғарғы құндылығы ретінде бөліп көрсетеді, сонда ғана оның жаны сұлу және кемелді бола алады.

Ізгілік, әділеттілік, адалдық, адамгершілік, әдемілік сияқты жоғары құндылықтар идеялар әлемінде және шынайы идеалды өмірге ие (Асмус, 2001).

Аристотель, ізгіліктің туа біткен табиғатын жоққа шығарған Платоннан айырмашылығы, оны әлеуметтік мәні бар іс-әрекетке, яғни адамгершілік тәрбиесіне байланысты деп санады. «Жалпы адамгершілік қасиеттерді біз жанның

мақтауға лайық иелік етілген қасиеттері деп атаймыз, – деп атап өтті ол, – бұл табиғат берген нәрсе емес, оны тәрбиелеу керек. Ол өзінің «Алтын орта туралы» еңбегінде ізгілікті маңызды құндылық деп санайды, оның пікірінше, алтын орта: «Ізгілік дегеніміз – белгілі бір орташа, өйткені ол сол орташаға ұмтылады ...» (Аристотель, 2011).

Сол кездегі қоғамда қалыптасқан дәстүрге құрмет көрсете отырып, Аристотель бақытты (рахатты) ең жоғарғы игілік деп атап өтті, оны ол жетілдірілген (ізгілікті) қызметтен алынған қанағаттанудың ерекше күйі деп түсінді. Аристотель адамгершілік пен бақыттың бірлігін атап өтіп, өмірден жоғары қанағаттану күйіне жету сананың белгілі бір ұйымына ғана емес, сонымен қатар іс-әрекетке де байланысты екенін баса айтты. Бақытты болудың көптеген шарттарының ішіндегі негізгілері – моральдық және интеллектуалды жетілдіру, денсаулық және сыртқы артықшылықтардың болуы, белсенді азаматтық ұстаным және достық сияқты қасиеттер болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Құндылықтардың ғылыми теориясының пайда болуы «құндылықты», ең алдымен, философиялық ұғым ретінде қарастырған және «құбылыстар әлеміне» қарсы қоя отырып, «ішкі құндылықтар әлемі» деп анықтаған философияның ерекше бөлігін бөліп көрсеткен неміс философы Г. Лотценің есімімен байланысты: «Адам санасы үшін тұңғыш құндылықтар әлемін құбылыстар әлемінен бөледі» (Lotze, 2017).

Бұл бөліну Г. Лотцені «құралдар патшалығы» және «мақсат патшалығы» бар деген қорытындыға әкелді. «Құндылықтар әлемін» түсіну үшін ол Канттың «мақсаттар патшалығы» құндылықтар мекені деген идеясын негізге алды: «Мақсаттар патшалығында әр нәрсенің бағасы да, қадір-қасиеті де бар» (Кант, 1965).

И. Кант «Морфизм метафизикасының негіздері» деген еңбегінде «барлық объектілердің, бейімділіктердің тек шартты мәні болады, өйткені егер оларға негізделген бейімділіктер мен қажеттіліктер болмаса, онда олардың заты да ешқандай мәнге ие болмас еді» (Кант, 1965).

Алайда құндылықтардың өзі, неміс философы атап өткендей, салыстырмалы және абсолютті бола алады: «Заттар, олардың болуы, біздің еркімізге емес, табиғатқа байланысты болса да, егер олар ақылға ие болмаса, тек салыс-

тырмалы мәнге ие болады; құралдар сондықтан заттар деп аталады ...» (Кант, 1965).

Неміс философы «Сын айту қабілетінде» құндылықтың болуы мәселесін келесідей қарастырады: «... егер әлем тек жансыз немесе жартылай тіршіліктен тұрса, бірақ тіршілік иелері үшін себепсіз мұндай әлемнің болуы ешқандай құндылыққа ие болмас еді, өйткені онда бұл құндылық туралы кішкене болса да түсінікке ие болмыс жоқ болар еді» (Кант, 2001).

Сол еңбегінде ол құндылықты парасатты адамның бастапқыда бар қасиеті және адамның әлемге қатынасы, адамзат пен бостандық өлшемі ретінде қарастырады. Атап айтқанда, ол адамның ақыл-ойы «заттардың болмысының құндылығын оларға табиғатқа қатысты (олардың әл-ауқатында)» көретіндігін ғана емес, сонымен қатар «бұл құндылықты өзіне (еркіндікте) бастапқыда бере алатындығын» ескертеді (Кант, 2001).

«...Бостандық арқылы мүмкін болатын әлемдегі ең жоғарғы жақсылық – осы түпкі мақсат», яғни адам өмірінің және моральдық заңмен анықталған әлемнің түпкі мақсаты.

Классикалық неміс философиясының тағы бір кем емес әйгілі өкілі – Г. Гегель де құндылықтар мәселесіне тоқталып, екі құндылықтар тобын – утилитарлық және рухани етіп бөліп көрсетті. Утилитарлық немесе экономикалық құндылықтар тауар ретінде әрекет етеді. Оның пікірінше, олар әрқашан сұранысқа байланысты, көпшіліктің талғамына тәуелді. Рухани құндылықтар рухтың бостандығымен байланысты, абсолютті құндылықтар «табиғаты бойынша рухани» болып табылады (Печенкин, 1996).

Философия ғылымы тұрғысынан құндылықтарды түсінуге деген заманауи көзқарастарға тоқталатын болсақ, XX ғасырдың басынан бастап бүгінгі күні құндылықтардың бірнеше нақты теорияларына негізделген дербес бөлім – аксиология бар екенін ескеру керек (Дж. Дьюи, В. Виндельбанд, Г. Коген, М. Шелер және тағы басқалары).

Сонымен, философия контексіндегі құндылықтар табиғаты туралы көзқарастардың айырмашылығына қарамастан, құндылық, ең алдымен, идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Бірде-бір адамзат қоғамы құндылықтарсыз өмір сүре алмайды, бірақ сонымен бірге, осы қоғамның мүшесі ретінде әрбір адам сол құндылықтарды бөлісу немесе бөлісе алмауды таңдауға құқылы. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде

қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» рөлін атқарады.

XX ғасырдан бастап құндылықтар жүйесінде ашылатын құндылық мәселелері, құндылық бағдары мен көзқарасы әлеуметтану аясында да өзекті болды.

Бұл жерде әлеуметтанулық ғылымның жарқын өкілдерінің бірі В. Дильтейді атап өткен жөн, ол адам үшін «тек сезімнің тәжірибесі ғана құндылыққа ие, ал оның мәні сезінуден бөлінбейді (Дильтей, 1996). Ол адамға ләззат пен қанағат сезіміне қол жеткізуге мүмкіндік беретін нәрсені ғана айтады. Сонда ғана адам өмірдің, идеялардың, көзқарастардың, оның қызметінің құндылығын, осыдан таңдай алатын кезде – біріншіден, өзіне пайдалы болатын нәрсені, екіншіден, оның көмегімен жаңа құндылықтарды жасай алатындығын түсіне алады (Дильтей, 1996).

Э. Дюркгейм «Құндылық» және «нақты» пайымдауларында «құндылық», «құндылық туралы пайымдау», «идеал», «оң құндылық», «теріс құндылық» ұғымдарын қолдана отырып, өзінің құндылықтар тұжырымдамасын ұсынады, онда ол құндылықтар мен бағалауларды ажыратады. Ол, егер бағалау «белгілі бір жеке адамдармен байланысты болса және оларды бөліп алу мүмкін болмаса» деген тұжырымға келеді, демек, «құндылықтар, белгілі бір мағынада, менің сыртымда бар» деп пайымдайды (Дюркгейм, 1995). Ол әрі қарай нақтылайды: «менің айтқанымдағы жағдай мүлдем басқаша: бұл адам жоғары моральдық құндылыққа ие; бұл кескіндеменің жоғары эстетикалық маңызы бар; бұл зергерлік бұйымның құны сонша (Дюркгейм, 1995: 287).

Э. Дюркгейм мәдениет нысандарын құндылықтар жүйесі ретінде қарастырды. Оның айтуы бойынша «Құндылықтардың әр түрлі түрлері бар. Экономикалық құндылық деген бір бөлек, моральдық, діни, эстетикалық және метафизикалық құндылықтар бір бөлек. Жақсы, әдемі, шынайы және пайдалы идеяларды біріктірудің мұндай жиі әрекеттері әрдайым нәтижесіз қалып келген» (Дюркгейм, 1995: 291), – деп сенді. Осылайша, Дюркгейм объектіні – құндылық пен құндылықты жеткізуші деп ажыратады және объектіні тасымалдаушының кез келген қасиеттер құндылығын төмендетуге тырысуға қарсы тұрады.

М. Вебердің көзқарасы бойынша құндылықтар белгілі бір дәуірге тән қатынас болып табылады. Құндылықтарды зерттеу үшін ол бір-бірін қызықтыратын және қарсы тұратын

негізгі құндылықтарды бейнелейтін «идеалды тип» ретінде анықтайтын әдістемелік құралды қолданады (Вебер, 1990: 46).

Жалпы алғанда, М. Вебер осындай үш идеалды типті бөледі – дәстүрлі, рационалды және харизматикалық, олардың негізінде құндылықтар қалыптасады – бауырластық махаббат; формальды рационалдылық, стихиялық экстатикалық бастама, харизма. Бұл идеалды типтер эмпирикалық шындықта таза күйінде пайда болмайды, бірақ, соған қарамастан, құндылық, М. Вебердің пікірінше, әлеуметтік субъект үшін белгілі бір мәнге ие норма болып табылады (Вебер, 1990: 46).

Т. Парсонс құндылықтарды әлеуметтік контексте зерттей отырып, өзінің «Қазіргі қоғамдар жүйесі» атты еңбегінде «құндылықтар әлеуметтік жүйелердің үлгіні сақтау және көбейту функциясын орындауға қатысты жетекші орын алады» деп атап өтті, өйткені олар өзіндік стандарт болып табылады, оның ішінен іс-әрекеттің мақсаттары таңдалады (Парсонс, 1997: 18). Ол құндылықтар жүйесі адамдарды бір уақытта біріктіреді және бөледі деп санайды, ол әр түрлі әлеуметтік таптардың, қабаттардың және ұлттардың пайда болуына ықпал етеді. Құндылықтар олардың түпнұсқалығын, бір-бірінен айырмашылығын белгілейді, кейбір қауымдастықтар үшін қолайлы және үйреншікті нәрсе басқаларға қолайсыз болып шығады (Парсонс, 1997: 18).

Америкалық әлеуметтанушы Д. Рисмен (Буреломова, 2013) құндылық мәселелерін зерттеудің дамуына үлкен үлес қосты, олар жеке тұлғаның құндылық бағдарларының ішкі және сыртқы көздерін ажыратқан. Құндылық бағдарларының ішкі қайнар көзі ерте балалық шақтағы нормалармен, құндылықтармен және өмірлік принциптермен анықталады. «Өзіне бағдарланған» тұлға неғұрлым мақсатты, серпінді, іскер, өзгеріске және жаңашылдыққа ашық, «позитивті көшбасшылықты» талап етеді немесе жүзеге асырады. «Өзгеге бағдарланған» тұлғаның экстерииоризацияланған мінез-құлқы өзінің принциптерімен емес, «басқалармен» анықталады, яғни басқалардың құндылықтарымен, сәнімен, сыртқы әсерімен, қалыптасқан әлеуметтік қатынастар жүйесімен анықталады (Буреломова, 2013).

Сонымен, әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар индивидтің де, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде құруға ұмтылады. Қазіргі әлеуметтанушылардың көзқарастарын

талдай отырып, құндылықтардың қоғамның қалыптасуына, сондай-ақ адамның өміріне, көзқарасы мен мінез-құлқына тікелей әсерін анықтай аламыз. Құндылықтар, мәдениеттің элементі бола отырып, интегралдау функциясын орындайды, сол арқылы адамдарды кез келген әлеуметтік белгілеріне сәйкес біріктіреді немесе бөледі, сол арқылы қоғамды топтар мен топтарға бөледі. Жеке адамның сана-сезіміндегі құндылықтардың өзгеруіне келетін болсақ, бұл жерде адамның өзі әсер етеді. Қорытындылай келе, құндылықтар социологтардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейтінін, олардың әрқашан тұтас жүйені құрайтындығын атап өтеміз. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды, ол бекітілген болып табылады.

XX ғасырдың басында құндылықтарды зерттеу мәселесі ең алдымен америкалық әлеуметтік психологтар В. Томас пен Ф. Знанецкийді қызықтырды, олар құндылық ретінде тек адам үшін маңызды сипаттамаларды бөліп көрсетті. Олар әрбір құндылық адамның іс-әрекетімен және ол ұстанатын белгілі бір құндылықтар жүйесімен анықталады деп сенді. Құндылықтарды қызмет барысында ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесу кезінде де адамдардың өздері құруы және жоюы мүмкін. Экономикалық, әлеуметтік, рухани, діни, ғылыми және басқа құндылықтарды бөліп көрсете отырып, олар осы құндылықтар тізіміне және адамның өзіне де қосылды (Томас, 1994: 335-337).

Құндылықтарды зерттеу барысында У. Томас пен Ф. Знанецкий психологияда алғашқылардың бірі болып «әлеуметтік әлемдегі жеке тұлғаның нақты немесе мүмкін белсенділігін анықтайтын жеке сана процесі» ретінде көзқарасты байыпты зерттеді (Томас, 1994: 335-337). Тек қатынас адамның өміріндегі және оның қызметіндегі осы немесе басқа фактінің маңыздылығын анықтай алады. Сонымен қатар, белсенділік әрқашан құндылықтар мен қатынас арасындағы байланыстырушы буын болып табылады, өйткені онда кез келген табиғи нәрсе оған белгілі бір мән қосылған кезде құндылыққа айналуы мүмкін, деп атап өтті олар.

XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап құндылық мәселесі психологтардың еңбектерінде ерекше өзекті бола бастайды. Бұл мәселені ең белсенді зерттеуді Э. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф. Клакхон, Ф. Стродтбек, М. Роквич, Г. Олпорт, Г. Хофстеде, Г. Триандис, Ш. Шварц және басқалар қолға алды.

Э. Фромм өзінің «Бостандықтан қашу» атты еңбегінде құндылықтарды адамның қажеттіліктерімен байланыстырады – оның өмір сүру қажеттілігі мен қауіпсіздіктен өзін-өзі дамыту қажеттілігіне дейін, құндылықтар жүйесінің мұқтажығын бөлек көрсетті. Ол «бізге қоршаған әлемді шарлауға көмектесетін көзқарастар мен құндылықтар жүйесі қажет деп пайымдайды. Құндылықтардың жетіспеушілігі адамның жалғыздықтан және өмірдегі мәнсіздіктен рухани өліміне әкеледі және «кейбір идеялармен, моральдық құндылықтармен немесе ең болмағанда әлеуметтік стандарттармен» байланысы оған қауымдастық пен «тиесілі» сезімін береді (Фромм, 2006:33-34). Құндылық жүйесінің арқасында адам өмір бойы кездесетін көптеген тітіркендіргіштер мен ынталандыруларды ұйымдастыра алады. Э. Фромм, адамда оған сәйкес өмір сүруге тиісті белгілі бір нормалар мен құндылықтарды бөліп көрсету қажеттілігі бар деп санады. Осы тұжырымға сүйене отырып, америкалық психолог құндылықтардың екі категориясын анықтады – бұлар ресми түрде танылады, іске асырылады, оған ол діни және гуманистік құндылықтарды жатқызды, сонымен қатар нақты жүйеде, бейсаналық деп аталатын, олар әлеуметтік жүйенің өнімі болып табылады, сонымен қатар олар нақты мінез-құлықтың тікелей мотивтері ретінде қолданылады, және белгілі бір иерархияны қалыптастыруға бейімделеді. Ол позитивті бостандық қоғамды саяси қайта құруға белсенді қатысумен, жалған құндылықтардың, оның ішінде фашизмнің, нацизмнің, тоталитаризмнің енгізілуіне қарсы тұрумен байланысты екенін баса айтты. Жалған құндылықтарға, Э. Фроммның пікірінше, бедел, қоғамдағы сәттілік, материалдық әл-ауқат жатады, егер олар тұлғаның жарқын жақтарын жүзеге асырудан бас тартып, оны тоталитарлық жүйелерде болатын жалған тұлғаға ауыстыру арқылы қол жеткізілетін болса (Фромм, 2006: 33-34).

Гуманистік психологияның өкілдері К. Роджерс, А. Маслоу құндылықтар мен олардың тұлға дамуындағы рөлін зерттеуге белсене қатысты. Атап айтқанда, К. Роджерстің пікірінше, «ішкі және сыртқы құндылықтар, егер оларды «физиологиялық аппарат» ағзаның сақталуы мен нығаюына ықпал етуші ретінде қабылдаса, олар қалыптасады немесе қабылданады». А. Маслоу өзінің жеке тұлғаны өзін-өзі актуализациялау тұжырымдамасында өзін-өзі дамытуға жетелейтін адам әрқашан құндылықтарды жүзеге асыруға ұмтылатынын атап өтеді. Де-

мек, құндылық бағдарлары тұлға қызметінің негізгі реттеушісі және оның даму бағыты болып табылады. Жалпы алғанда, америкалық психолог он төрт құндылықты анықтады, оны ол болмыстық құндылықтар деп атайды, оларды «Б – құндылықтар» деп қысқартады. Оларға А. Маслоу шындықты, жақсылықты, әсемдікті, тұтастықты, қарама-қайшылықтардың бірлігін, процессуалдылықты, бірегейлікті, кемелдікті, қажеттілікті, толықтықты, әділеттілікті, тәртіпті, қарапайымдылықты, толықтығын, өзін-өзі қамтамасыз етуді және мәнділікті жатқызды. Ол бұл «Б – құндылықтар» көптеген адамдар тіпті білмейтіндігіне қарамастан, олар үшін өмірдің мәні болып табылатындығын атап өтті (Maslow, 1967).

Сонымен қатар, ол Д – құндылықтарды (дефицентті құндылықтар) анықтады, оған ол төменгі деңгей деп аталатын, әлі қанағаттандырылмаған немесе ашуланбаған кейбір қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған құндылықтарды жатқызды.

Құндылықтар мен құндылықтар бағдарларының ең қызықты тұжырымдамаларының бірін Ф. Клакхон мен Ф. Стродтбек ұсынды, олар құндылықты қалаған, сыртқы және айқын, немесе жасырын ұғым ретінде қарастырды – бұл әрекеттің қол жетімді әдістерін, құралдары мен түпкі мақсаттарын таңдауға әсер ететін топтың ішкі, таза жеке сипаттамасы болып табылады (Kluckhohn, 1951: 388-433).

Өздерінің тұжырымдамаларын қолданбалы іске асыру үшін олар жаңа зерттеу әдісін – «Құндылыққа бағдарлау тәсілі» атты әдістемесін құрды, олар оны әр түрлі мәдениеттерде шешім қабылдау ерекшеліктерін зерттеу үшін белсенді қолданды.

Олардың зерттеулерінің негізгі постулаты төмендегідей болды – барлық адамдар өздерінің мәдени деңгейіне қарамастан бірдей құндылық мәселелерін шешеді. Бұл оларға келесі ережелерді тұжырымдауға мүмкіндік берді:

1) барлық уақытта барлық адамдар шешуге мәжбүр болатын шектеулі мәселелер саны бар;

2) бір есептерді шешудің әр түрлі тәсілдерінің болуына байланысты, олардың шексіз саны жоқ, және олар кездейсоқ емес – бұл шектеулі мәндерді қабылдайтын белгілі айнымалы;

3) бүкіл шешімдердің толық баламалары барлық уақытта барлық қоғамдарда ұсынылған, бірақ адамдар оларды әр түрлі жолмен таңдайды.

Ф. Клакхон мен Ф. Стродбек қолданбалы зерттеулер барысында құндылық бағдарлары жазылған бес құндылық өлшемдерін (dimensions)

анықтады. Біріншіден, бұл басқару, үйлесімділік, бағынуды қамтитын «табиғатқа қатынас». Бұл «туылғаннан бастап адамның табиғаты», яғни зұлымдық, мейірімділік, аралас, бейтарап, сонымен қатар адамның өмір барысында өзгеру қабілеті. Ол сонымен қатар өткенде, қазіргіде, болашақта ашылатын «уақытша бағдар». Құндылық өлшемі – бұл өзіндік бар болу, даму, жетілу үшін өзін көрсететін «мінез-құлық мотивациясы». Соңғы құндылық өлшемі – «Өзгелерге деген қатынас» иерархиялық, теңдік, индивидуалдылықты білдіреді.

Америкалық психолог Г. Олпорт адамның өмірде оның шынымен маңызды екендігіне деген сенімін, адамның өмірдегі тәртіп пен мәнді табуға деген күш-жігерін құндылықтар анықтайды деп түсінеді (Allport, 1961). 1931 жылы ол «Құндылықтарды зерттеу сынағын» құруға белсене қатысты, және де жеке тұлғаның (құндылықтардың) өте күрделі компоненті ретінде эмпирикалық өлшенген элементтерге бөлуге тырысты.

Бұл күрделі мәселені шешу үшін Г. Олпорт құндылықтар жүйесіндегі бар айырмашылықтарды түсіндіретін тұжырымдамалық модель құрды.

Ол құндылықтар тұжырымдамасын адамдар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтайтын тұлғаның типологиясына негіздеді. Жалпы алғанда, оларға жеке тұлғаның өзегін құрайтын алты құндылық бағытына сәйкес келетін алты негізгі типтер бөлінді. Ол атап өткендей: «құндылықтық бағдарлардың бұл типтері әр тұлғаның бойында болады, бірақ әр түрлі пропорцияларда және олардың бірі басқаларға қарағанда басым болып, осы тұлғаның өмір философиясын анықтайды» (Allport, 1961).

Тұлғаның теориялық типі үшін құндылық ақиқатты түсіну немесе оны іздеу болып табылады. Экономикалық тұлға пайда мен кіріс әкелетін нәрсені бағалайды. Ақша – бұл адам өмірінің басты құндылығы. Ол үшін адамдар көп нәрсеге дайын. Эстетикалық типке өмірде барлық керемет және әдемі нәрселерді бағалайтындар кіреді. Мұндай адамдар «әлемді сұлулық құтқарады» деген тұжырыммен келіседі. Әлеуметтік типтегі адамдар өмірдегі ең маңызды құндылық – айналасындағы адамдардың махаббаты және адамдар арасындағы қарым-қатынас тек сүйіспеншілікке негізделуі керек деп санайды. Олар христиандардың келесі өсиетіне сәйкес өмір сүреді: «Жақыныңды өзіңдей сүй». Сондықтан олар діни құндылықтармен тығыз байланыс-

ты, бірақ фанаттық түрде емес. Адамдар арасындағы барлық басқа қатынастар, мысалы, экономикалық қатынастар олар үшін маңызды емес. Саяси типке билікке, атаққа, даңққа, ықпалға деген мұқтаждық тән. Бұл типтегі адамдар өз мамандықтарын осы құндылықтардың барлығы саяси мансап арқылы болмаса, мүмкін басқа кез келген салада жүзеге асырылуы үшін таңдайды.

Жеке тұлғаның діни түрінің басты мақсаты – Құдайға қызмет ету, әр діни тип Құдайға қызмет етуді өзінше түсінеді: біреу тақуаға айналады, біреу монах болады, ал біреуі шіркеудің қызметшісі ретінде жұмыс жасайды және т.б.

Сонымен бірге, автор адамгершілік нормаларымен ұйғарылмаған бірқатар құндылықтарды анықтайды, мысалы, жеке тұлғаның мақсаты болып табылатын ішкі құндылықтарға қол жеткізудің құралы, шарттары ретінде әрекет ететін қызығушылық, эрудиция, қарым-қатынас және т.б. Г. Олпорт құралдардың мақсаттарға, сыртқы құндылықтардың ішкі құндылықтарға, идеалдарға айналуын «функционалды дербестік» деп атайды, оны «білім категорияларын» «маңыздылық категорияларына» айналдыру процесі деп түсінеді. Г. Олпорт жазғандай, құндылық – бұл «жеке мағынаның бір түрі».

Құндылықтар тұжырымдамасының дамуына үлкен үлес қосқан америкалық психологтардың бірі М. Рокич, ол өзінің жеке құндылықтық бағдарлар тұжырымдамасын жасады, сонымен қатар 1973 жылы жарық көрген «Адам құндылықтарының табиғаты» кітабында сол жайында сипаттады. М. Рокич құндылықтарды «белгілі бір іс-әрекет тәсілі немесе белгілі бір өмірлік мақсаттар жеке тұлға мен қоғам үшін басқа қызмет түрлерінен немесе басқа да түпкілікті мақсаттардан гөрі ұтымды болатынына деген сенімділік» бар деп санады (Рокич, 1973:20-28). Ол құндылықтар жүйесінің өзін маңыздылық континуумы бойынша құндылықтар рейтингісі негізінде құрылған олардың маңыздылығы дәрежесіне сәйкес иерархиялық ретке келтіру деп түсінді.

Ол адамдардың әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын психологиялық факторлар ретінде құндылықтар мен қатынастарды бөліп көрсетеді және олардың қарым-қатынасын зерттей отырып, ол құндылықтардан, көзқарастардан айырмашылығы, абстрактілі болып қана қоймай, адамдардың өміріндегі ең маңыздысы болады деген тұжырымға келеді. Адами құндылықтар саны жағынан салыстырмалы түрде аз және жүйеге ұйымдастырылғандығына сүйене оты-

рып, ол құндылықтардың екі түрін анықтады – терминалды (құндылықтар – мақсаттар) және инструменталды (құндылықтар – құралдар). Ол индивидуалды және әлеуметтік тұрғыдан жеке өмір сүрудің кейбір түпкі мақсаттарына ұмтылуға тұрарлық деген түпкілікті сенімдерге сілтеме жасады. Ол құралдық құндылықтарды келесі топтарға бөлді – этикалық, коммуникациялық құндылықтар, іскерлік құндылықтар; индивидуалистік, конформистік, альтруистік; өзін-өзі растау, басқа адамдарды қабылдау және т.б. Сонымен қатар, М. Рокич инструменталды құндылықтарды кез келген жағдайда іс-әрекеттің қандай-да бір тәсілі немесе жеке тұлғаның ерекшеліктері артық болатындығына сену ретінде қарастырды (Рокич, 1973:20-28).

Терминалды және құралдық құндылықтарды атап өтіп, ол жеке дара құндылықтар адамның балалық шағында әлеуметтену процесінде қалады, сондықтан оларды ересек жаста өзгерту мүмкін емес деп тұжырымдады. Осыған байланысты келесі сұрақ өте маңызды бола түседі, құндылықтар мен әлеуметтік мінез-құлық олардың салыстырмалы тұрақтылығына қарамастан қалай өзгеруі мүмкін?

М. Рокичтың айтуы бойынша, иерархиялық позициядағы құндылықтардың түрленуі адам жеке құндылықтар арасындағы объективті бар қарама-қайшылықтарды білген кезде ғана пайда болады, яғни содан кейін, адам өзін «өзін-өзі қарсы қою» жағдайына қалдырғанда пайда болады. Сондай-ақ, М. Рокичтың құндылықтардың өзгеруі адам кейбір құндылықтар арасындағы сәйкессіздікті түсінген кезде пайда болады, бұл оның өзіне деген қанағаттанбаушылық сезімін қалыптастыруға әкеледі деген тұжырымы да маңызды. Керісінше, адам өзіне және оның іс-әрекетіне қанағаттанған кезде құндылық тұрақтанады. М. Рокич ұсынған «құндылық бағдарларын зерттеу әдістемесінің» өзі терминалды және құралдық құндылықтарды 18 баллға тікелей рейтингі енгізуге негізделген (Рокич, 1973:20-28). Қазіргі кезеңде осы әдіснаманы қолдана отырып, көптеген қолданбалы зерттеулер әлі де жүргізілуде, бұл біздің барлық іс-әрекеттеріміз біздің басым құндылықтарымыздың нәтижесі болып табылады деген тұжырымдаманы растайды.

Нәтижелері және талқылама

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап құндылықтар мен құндылық бағдарларын зерттеу мәдениетаралық психологтардың ғылыми

қызығушылығының басты бағыты болды. Белгілі голландиялық психолог Г. Хофстеде 1962-1972 жылдар аралығында әлемнің 50-ден астам елдерін қамтитын IBM менеджерлерінің ауқымды мәдени зерттеулерін жүргізген кезде құндылықтарды зерттеу адамның нақты мінез-құлқын және адамдар топтарының қызметін түсінудің қажетті шарты болып табылатынын түсінді, олардың мәдениеті – бұл «адамдардың бір тобының мүшелерін екіншісінен ажырата-тын адам миының ұжымдық бағдарламасы» деп түсіндірді (Hofstede, 1980).

Ол топтағы көптеген адамдарға жақын болып келетін мәдениетті құндылықтар жүйесі ретінде бір уақытта қарастыра отырып, оларды 10 жасқа дейін қалыптасатын және өзгерту қиын болатын мәдениеттің өзегі ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келді, өйткені көптеген құндылықтар санадан тыс қалыптасады және шартсыз рефлекстер ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, олардың барлығы өзара байланысты, белгілі бір қарқындылыққа ие және белгілі бір жүйелерді немесе иерархияларды құрайды. Г. Хофстеде барлық құндылықтарды үш түрге бөлді. Бұл, ең алдымен, басқа адамдарға қатысты құндылықтар, заттар мен құбылыстарға қатысты құндылықтар және біздің ішкі «Мен» және Құдайға қатысты құндылықтар. Мәдениетті өлшеудің негізгі параметрлері ретінде жеті құндылық критерийлері анықталды, ол келесі 1-кестеде келтірілген:

1-кесте – Мәдениеттің құндылық өлшемдері

Өлшем атауы	Өлшем мазмұны
Билік қашықтығы	«Төменнен» анықталған және бекітілген теңсіздік
Белгісіздікке жол бермеу	Құрылымдалмаған жағдайлардағы жайсыздық, тұрақтылыққа, абсолютті шындыққа ұмтылу
Даралық	Жеке адамдардың топтан автономды түрде бөліну дәрежесі
Шыныққандық	Рөлдердің күшті гендерлік бөлінуі, агрессивтілігі және бәсекеге қабілеттілігі
Ұзақ мерзімді бағдар	Болашаққа бағытталған (жинақтау, үнемділік)
Тілектерге бой ұсыну/ Өзін-өзі бақылау	Гедонизм, тұтыну, ұстамдылыққа қарсы сезімтал босандық
Монументализм / Өзін-өзі кем түту	Икемділік пен қарапайымдылыққа қарсы тақапарлық пен өз-өзіне деген тұрақтылық

Мәдениетаралық аспектідегі құндылықтарды зерттеудің жаңа бағытын америкалық психолог Г. Триандис ұсынды, ол мәдениет аясында құндылықтарды, нормалар мен қатынастарды зерттей отырып, алдымен «мәдени синдром» терминін енгізіп, олардың құндылықтарына сәйкес мәдениеттер классификациясын жасады. Ол мәдени синдромды бір тілде сөйлейтін, бір тарихи кезеңде болатын және географиялық аймақта өмір сүретін адамдар анықтай алатын бір тақырып төңірегінде ұйымдастырылған жалпы көзқарастардың, сенімдердің, нормалардың, әлеуметтік рөлдердің, өзін-өзі бағалау мен құндылықтардың үлгісі ретінде қарастырады (Триандис, 2010). Ол әмбебап және барлық мәдениеттерде кездесетін төрт мәдени синдромды – индивидуализм, коллективизм, күрделілік пен тығыздықты анықтайды. Индивидуализм, Г. Триандистің пікірі бойынша, кейбір мәдениеттерде өмірлік тәжірибе автономды индивидтерге сәйкес құрылымдалатыны постулатта айқындалады. Ұжымдастырушылық кейбір мәдениеттерде субъективті мәдени тәжірибелердің отбасы, тайпа, діни топ немесе ел сияқты бір немесе бірнеше ұжымның айналасында ұйымдастырылуымен анықталады. Күрделілік, америкалық психологтың пікірінше, кейбір мәдениеттер өз ұйымдарында басқаларына қарағанда күрделірек болуында көрінеді. Сонымен, тығыздық кейбір мәдениеттерде әлеуметтік мінез-құлыққа қатысты көптеген нормалар, ережелер мен шектеулердің болуымен анықталады, ал басқалары еркінрек болады (Триандис, 2010).

Коллективизмнің негізгі құндылықтары – қауіпсіздік, міндет, топ ішіндегі үйлесімділік, иерархия, ынтымақтастық және эмоционалды тәуелділік (Триандис, 2010). Индивидуалистік мәдениеттерге келетін болсақ, мұнда басты құндылық басқаларға тәуелсіз «Мен» болып табылады. Нәтижесінде мұнда ішкі топтан эмоционалды тәуелсіздік, адамның өз күшіне бағдарлану, қиындықтарды өз бетінше жеңу, бәсекелестік пен жеке жетістікке ұмтылыс, гедонизм мен рахат сияқты құндылықтар тәрбиеленеді.

Қазіргі кезеңде ең танымал болып саналатын – Иерусалим университетінің профессоры Ш. Шварц құрған құндылықтар тұжырымдамасы, олар Г. Хофстеде мен Г. Триандистен айырмашылығы құндылықтарды зерттеуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынды. Орыс зерттеушісі В.Н. Карандашев: «Ш. Шварц өз әдістеріндегі басты айырмашылықты өзінен бұрынғылардың мәдени құндылықтар мен жеке

құндылықтарды ажырата алмағандығынан көрді, дәл осыны Ш. Шварц өзінің зерттеу пәніне айналдырды» (Карандашев, 2004:70).

1992 жылдан бастап У. Бильски екеуі құндылықтарды зерттеу арқылы мәдениетке сандық талдау жасай бастады. Израильдік профессор құндылықтар дегеніміз – бұл адамның өміріндегі негізгі қағидат ретінде қызмет ететін мақсаттар туралы идеялар деп тұжырымдайды. Олар адамның таңдауы мен оның іс-әрекетін бағалау критерийі, сонымен бірге басқа адамдар мен оқиғаларды бағалау критерийі болып табылады (Карандашев, 2009). Ол жеке құндылықтарды – «жеке адам өз өмірін бағдарлау үшін қалаған, яғни құндылықтар ретінде қабылдайтын» (Карандашев, 2009) ұғымдар немесе сенімдер ретінде қалаған соңғы күйлерге немесе мінез-құлыққа байланысты деп санайды; нақты жағдайлардан асып түсу, мінез-құлық пен оқиғаларды таңдау немесе бағалауды басшылыққа алу деп түсіндіреді.

М. Рокичтан кейін Ш. Шварц пен У. Бильски де барлық құндылықтарды терминалды және құралдық деп бөлді. Олар терминалды құндылықтарды адам қызметінің кейбір соңғы күйлері мен мақсаттары деп атады, олар нағыз достық, байлық, жер бетіндегі «бейбітшілік» көріністерінде және т.б. ашылады.

Олар адамның іс-әрекетінің инструменталды қағидаларына, сондай-ақ оның мінез-құлқының модельдері мен әдістеріне сілтеме жасады. Сонымен, атап айтқанда, құндылықтардың бұл түрін, олардың пікірінше, қызмет ету қабілетінде, кешіруге дайын болуда, үлкендерге құрметпен қарауда, өз бетінше мақсат қоя білуде және т.б. ашылатын құндылықтарға жатқызуға болады.

Сонымен бірге Ш. Шварц мәдениетті өлшеуге арналған үш биполярлық осьтерді бөліп көрсетеді, олар қоғам алдында тұрған үш рөлдің әрқайсысының шешімдері болып табылады:

Енгізілген – автономия

Иерархия – теңдік

Игеру – үйлесімділік (Карандашев, 2009).

Осыған сүйене отырып, ол барлық мәдениеттердегі құндылықтардың толық айырмашылықтары мен жалпы адамзат қоғамын біріктіретін негізгі құндылықтар мен олардың түсінігі болатындығына назар аударды:

1) құндылықтар – бұл объективті суық идеяларға емес, эмоцияларға байланысты нанымдар;

2) құндылықтар – бұл адам қалаған мақсаттар және осы мақсаттарға жетуге ықпал ететін мінез-құлық тәсілі;

3) құндылықтар – бұл белгілі бір әрекеттер немесе жағдайлармен шектелмеген дерексіз мақсаттар;

4) құндылықтар – бұл іс-әрекет барысын таңдау немесе адамдар мен оқиғаларды бағалауға басшылық ететін стандарттар немесе өлшемдер;

5) құндылықтар – бұл бір-біріне қатысты маңыздылығы бойынша сұрыпталған құндылық басымдылықтарының жүйесі.

Г. Триандис, Ш. Шварц ұсынған мәдени синдромдарды бөлуді негізге ала отырып, құндылықтар кеңістігін мәдениетаралық аспектіде зерттей отырып, екі осьті анықтады: өзгеріске ашықтық – консерватизм, трансценденттілік – өзін-өзі жоғарылату, дөңгелек құрылымға ие болып табылады.

Осы осьтердің кеңістігіне сүйене отырып, барлық мәндерді Ш. Шварц пен У. Бильски тағы екі үлкен топқа бөлді:

- жеке тұлғаның мүдделерін білдіретін құндылықтар. Бұл құндылықтар келесі құндылық (мотивациялық) блоктарына біріктірілген: күш, жетістіктер, гедонизм, ынталандыру және тәуелсіздік.

- топтың мүдделерін білдіретін құндылықтар. Олар қайырымдылық, дәстүр, мойынсұну сияқты құндылық (мотивациялық) түрлеріне жатады. Универсализм мен қауіпсіздік жеке мүдделерді де, топтың мүдделерін де білдіреді.

Сонымен, Ш. Шварц 2-кестеде келтірілген 10 негізгі мотивациялық типті бөліп көрсетеді (Карандашев, 2009).

Ғалым анықтаған құндылықтардың мотивациялық типтері биологиялық организмнің жеке тұлға болу қажеттілігімен, үйлесімді әлеуметтік өзара әрекеттесу қажеттілігімен және тіршілік ету мен әл-ауқатқа деген топтың қажеттілігімен анықталатын мотивациялық мақсаттарға негізделген. Бұл израильдік профессорға 10 негізгі құндылықтың әрқайсысы үшін негізгі мотивациялық мақсаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

Күш-қуат құндылықтары мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді, ол әлеуметтік мәртебеге, беделге және адамдардың үстемдігіне қол жеткізу болып табылады. Ол билікке, туыстық сезімге өте жақын және т.б.

Қол жетімділік құндылықтары осы елде танылған мәдени стандарттарға негізделген құзыреттіліктің көрінісі арқылы жеке жетістікке жетуге деген ұмтылыста көрінетін, әлеуметтік тануға жақын және т.б. мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Гедонизм құндылықтары ләззат іздеуде, өмірден рахат алу, сезімдік махаббат және т.б. ізденісте өзін-өзі көрсететін мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Ынталандыру құндылықтары өмірдегі бәсекелестікті табуға бағытталған, өзін-өзі бағалауда, өз мақсаттарын таңдау қабілетінде және т.с.с. негізделген мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Тәуелсіздік құндылықтары келесі мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді, ол адамның автономды және еркін болу қажеттілігімен анықталатын ойлар мен іс-әрекеттерде айқындалады, интеллект, шығармашылық және т.б.

Әмбебаптық құндылықтары барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын түсіну, бағалау, толеранттылық пен қолдауды дамытатын мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Мақсаттың бұл түріне теңдік, әлеуметтік әділеттілік, еркіндік, жауапкершілік, адалдық сияқты құндылықтар кіреді.

Қайырымдылық құндылықтары олар үнемі байланыста болатын және жеке қарым-қатынасты сақтайтын адамдардың әл-ауқатын сақтау және арттыру мотивациялық мақсатына сәйкес келеді. Ол ізгілік, сыпайылық, кешірімділік және т.б. сияқты мақсаттарға негіз болады.

Дәстүр құндылықтары белгілі бір мәдениетте және дінде қалыптасқан әдет-ғұрыптарды, идеяларды құрметтеу мен сақтаудың мотивациялық мақсатына сәйкес келеді. Топтың ынтымағының белгісі ретінде ол өзінің ерекшелігі мен біртұтастығын білдіреді. Мақсаттың осы түріне әлеуметтік тапсырыс, дәстүрді құрметтеу, отбасын қорғау, өзін-өзі ұстау сәйкес келеді.

Мойынсұну құндылықтары өзгелерге зиян келтіретін немесе әлеуметтік үміттер мен нормаларды бұзатын әрекеттер мен импульстардың шектелуін анықтайтын мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Ол топтың өзіндік өмір сүруге, өзара әрекеттесу қажеттілігінен дамиды. Олар ата-аналарға, үлкендерге деген құрметке, міндеттемелерге және т.б. негіз бола алады.

Қауіпсіздік құндылықтары адамның және топтың негізгі қажеттіліктерінен туындайтын қоғамның тұрақтылығы, қауіпсіздігі мен үйлесімділігінде көрінетін мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Олардың қатарына денсаулық, ішкі келісім, жер бетіндегі бейбітшілік, ұлттық қауіпсіздік және т.б. жатады.

Осы құндылықтар теориясына сүйене отырып, сондай-ақ Рокичтың әдіснамасына сілтеме бере отырып, оны сапалы түрде өзгертіп, оның тұжырымдамалық базасын кеңейтіп, жетілдіре

отырып, Шварц арнайы сауалнама – «Schwartz' Value Survey» (SVS) жасады, бұл мотивациялық мақсаттарды, әлеуметтік топтың, этностың құндылықтарын анықтауға мүмкіндік берді, және олардың арасындағы байланысты талдауға көмегін тигізді (Schwartz et al., 2012: 663-688).

2-кесте – Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің классификациясы

Құндылық түрлері	Негізгі құндылықтардың мазмұны
Билік	Әлеуметтік мәртебе мен бедел, бақылау немесе адамдар мен ресурстарға үстемдік ету
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға сәйкес келетін қабілеттерді көрсету арқылы жеке жетістікке жету
Гедонизм	Жеке рахат пен сезімталды ләззат
Ынталандыру	Өмір. Толқулар, жаңалықтар мен қиындықтарға толы
Тәуелсіздік	Ойлау мен шешім қабылдаудағы, шығармашылықтағы, зерттеушіліктегі тәуелсіздік
Әмбебаптық	Барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын түсіну, бағалау және қорғау, төзімділік таныту
Қайырымдылық	Адам өзі жиі араласатын адамдардың әл-ауқатын сақтау және арттыру
Дәстүр	Дәстүрлі мәдениеттен туындайтын әдет-ғұрыптар мен идеяларды сыйлау, қабылдау және дәріптеу
Мойынсұну	Байсалдылық, қарапайымдылық, қоғамдық беделді сақтау
Қауіпсіздік	Қоғамның, отбасының және жеке адамдардың тұрақтылығы, қауіпсіздігі мен келісімі

Сауалнама 57 мәнді қосқанда екі құндылықтар тізімінен тұрады. Бірінші тізімде зат есіммен көрсетілген терминалды құндылықтардың тізімі бар. Екінші тізімде сын есім түрінде көрсетілген құралдық құндылықтардың тізімі бар. Бұл жағдайда құндылықтар белгілі бір іс-әрекеттерді және адамдардың мінез-құлқын бағалау арқылы анықталатын іс-әрекет нұсқаулығы ретінде қарастырылатын зат есімдер мен сын есімдер, және де құндылықтарды бағалау барысында анықталатын дерексіз мұраттар ретінде әрекет ете алады.

Осы сауалнаманы жүргізген кезде респонденттерден әрбір құндылықтың маңыздылығын

олардың өміріндегі жетекші принцип ретінде бағалауды сұрайды. Бағалау кезінде келесі баллдар шкаласы қолданылады – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

Осы сауалнаманы қолдана отырып, Ш. Шварц 70 елден 28000-нан астам оқытушы мен студентке зерттеу жүргізді. Бұл зерттеулер Еуропаның 33 елінен 3060000 респондент қатысқан Еуропалық әлеуметтік сауалнамаға негіз болды. Кейінірек дүниежүзілік құндылықтар бойынша сауалнама жүргізіліп, оған 45 елдің өкілі қатысты (Schwartz et al., 2012: 663-688).

Қазіргі қоғамдардың өміріндегі әлеуметтік-экономикалық, саяси, демократиялық салаларда әлемде болып жатқан өзгерістерге байланысты негізгі жеке құндылықтар тұжырымдамасы («A refined theory of basic personal value») одан әрі дамыды және соған сәйкес Ш. Шварц құндылықтар санын ұлғайта түсті, ол өз кезегінде мотивациялық-құндылық континуумының кеңеюіне алып келді (құндылықтардың нақтыланған теориясы, Ш. Шварц, Т.П. Бутенко) және ол 2-кестеде келтірілген.

3-кесте – Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің нақтыланған классификациясы

Құндылық	Мотивациялық мақсат тұрғысынан тұжырымдамалық анықтама
Тәуелсіздік – Ой-толғаулар	Өзіңіздің идеяларыңыз бен қабілеттеріңізді дамыту еркіндігі
Тәуелсіздік – Амалдар	Өз іс-әрекетіңізді анықтау еркіндігі
Ынталандыру	Толқуға, жаңалыққа және өзгеріске ұмтылу
Гедонизм	Ләззат пен сезімтал рахат алуға ұмтылу
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға (нормаларға) сәйкес жетістікке жету
Билік – Үстемдік	Адамдарға бақылау жасау арқылы ықпал ету
Билік – Ресурстар	Материалдық және әлеуметтік ресурстарды бақылау арқылы ықпал ету
Абырой	Қоғамдық беделді сақтау және қорлауды болдырмау арқылы қорғау және әсер ету
Қауіпсіздік – Жеке	Тікелей қоршаған ортаның қауіпсіздігі
Қауіпсіздік – Қоғамдық	Жалпы қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы
Дәстүр	Мәдени, отбасылық немесе діни дәстүрлерді сақтау және дәріптеу
Конформизм – Ережелер	Ережелерді, заңдарды және ресми міндеттемелерді сақтау
Конформизм – Тұлғааралық	Басқаларға зиян келтіруге немесе басқалардың ренжуіне жол бермеу
Қарапайымдылық	Өмірлік циклда бір адамның болмысының маңызды еместігін мойындау
Әмбебаптық – Басқаларға деген қамқорлық	Барлық адамдар үшін теңдікке, әділдікке және қорғауға ұмтылу
Әмбебаптық – Табиғатқа деген қамқорлық	Табиғи ортаны сақтау
Әмбебаптық – Толеранттылық	Сізден өзгеше адамдарды қабылдау және түсіну
Қайырымдылық – Қамқорлық	Топқа деген адалдық және оның мүшелерінің амандығы
Қайырымдылық – Парыз сезімі	Топтың сенімді және адал мүшесі болуға ұмтылу

А. Маслоу тұжырымдамасына сүйене отырып, Р. Инглхарт құндылықтарды қалыптастыру мен дамыту арқылы қоғамның даму динамикасын сипаттайтын өзінің «Жаңғыру теориясын» жасады. А. Маслоудан кейін ол «материалистік» және «постматериалистік» құндылықтарды анықтады, олардың әртүрлі қоғамдарда таралуы оның экономикалық және әлеуметтік даму сатысын анықтайтынын пайымдады. Қоғамның дамуы, сондай-ақ модернизация мен

демократияландыру үдерісі, оның пікірінше, мәдениеттің екі негізгі биполярлық өлшемдерін – өзін-өзі көрсетуге қарсы өмір сүру (survival/self-expression) мен дәстүрлі және зайырлы-рационалды билікке қарсы (traditional/secular-rational authority) қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, материалистік және постматериалистік құндылықтарға балама осы өлшемнің негізгі компонентіне айналады (4-кестені қараңыз).

4-кесте – Р. Инглхарт бойынша құндылықтардың классификациясы

Материалистік	Постматериалистік
Экономикалық дамудың жоғары деңгейіне жету немесе елдің жоғары қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету	Қоғамдық өмірге үлес қосу немесе қалалардың сыртқы түрін жақсарту
Елдегі бағаның өсуіне қарсы күрес және тәртіпті сақтау	Үкіметтің шешімдеріне ықпал ету немесе сөз бостандығын қорғау мүмкіндіктері
Тұрақты экономика және қылмысқа қарсы күрес	Идеялары ақшадан гөрі жоғары бағаланатын қоғамға артықшылық беру немесе адамгершіліктен гуманистік қоғамға көшу

Көріп отырғаныңыздай, материалистік қоғамдар өмір сүру қажеттілігі, физикалық сақтау, қауіпсіздік және материалдық әл-ауқат сияқты белгілермен сипатталады. Постматериалистік қоғамдар, керісінше, дербестікке, өзін-өзі көрсетуге, өркендеуге деген ұмтылыстың артуымен, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа деген сенім мен толеранттылықтың терендеуімен, олардың белгілі бір топқа жататындығын білумен және т.б. сипатталады (Inglehart, 1997).

Құрылған «Модернизация теориясы» аясында Р. Инглхарт постмодернизация ауысымының негізгі шарттарын анықтады, оның дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды қарастырды, сонымен қатар қоғамдарда қазіргі кезеңде болып жатқан барлық нәрселердің құндылық ерекшелігін анықтады. Бұл теорияға сәйкес «қоғамдардағы адам дамуы адамның таңдауының бұқаралық деңгейде кеңеюін білдіреді», ал дамудың динамикалық ерекшеліктері «құралдар – мотивтер», «мотивтер – заңдар» сілтемесі арқылы анықталады.

Зерттеулер нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізгеннен кейін (WVS: 1981–1982; 1990–1991 және 1995–1998 жж.) Р. Инглхарт ғаламдық аспектіде ұтымдылыққа, толеранттылыққа және азаматтардың шешім қабылдау процесінде азаматтардың сеніміне негізделген құндылықтың маңыздылығы туралы қорытынды жасады, бұл саясат және экономика саларындағы мәселелерді реттеуге қатысты болып табылады.

Сонымен бірге рухани және діни құндылықтардың маңыздылығы сақталады. Ғалым кішігірім атап өткендей, бұл үдеріс бір уақытта

экономикалық дамыған елдерде де, посткеңестік жерлердегі елдерде де, оған іргелес елдерде де жүреді.

Осылайша, 2005-2007 жылдары Р. Инглхарт пен К. Вельцель жүргізген қолданбалы зерттеулер көрсеткендей, тұрақты экономикалық және технологиялық дамумен анықталатын модернизация процесі азаматтық қоғам, гендерлік теңдік және демократиялық мекемелердің құндылықтарының дамуына ықпал ететін бұқаралық қатынастардың өзгеруіне әкеліп соғады. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай метаморфоздардың себебі жалпы халықтың білім деңгейі мен сапасының жақсаруы болып табылады, бұл өз кезегінде әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа әкеледі және олардың өзін-өзі көрсетуін анықтайтын құндылықтарды дамытады (Inglehart, 2010:551-556).

Р. Инглхарттың «Жаңғыру теориясы» үнемі үлкен сынға ұшырап, оны әлі күнге дейін көптеген зерттеушілер дифференциалданбаған және тарихсыз деп санайтындығын жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан құндылық мәселесін зерттеумен айналысатын қазіргі психологияда ол орын алады және оны қолдаушыларға ие болады.

Шетелдік психология ғылымы тұрғысынан заманауи әлеуметтік-психологиялық зерттеулерге келетін болсақ, ең қызықты зерттеулер сәйкесінше 2015 және 2017 жылдары жүргізілді.

Сонымен, 2015 жылы Германия, Ресей, Қытайдан келген психологтар тобы студенттердің – үш мәдениеттің өкілдерінің психикалық саулықты жанама болжаушылары ретінде жеке құндылық бағдарын зерттеуге бағытталған мәдениетаралық зерттеулер жүргізді (Maercker et al., 2015).

Үш елде де әлеуметтік қолдау мен заманауи құндылықтардың көмегімен психикалық денсаулықты болжайтын дәстүрлі құндылықтары бар жол моделі сыналды. Зерттеу көрсеткендей, дәстүрлі құндылық бағдары Қытайда, содан кейін Ресей мен Германияда күшті болды. Зерттеу барысында жүргізілген құрылымдық тендеулермен модельдеу жалпы психикалық денсаулықтың құндылық бағдарларына жанама әсері туралы гипотезаны растады. Дәстүрлі құндылықтағы мейірімділік әлеуметтік қолдауды, ал қазіргі заманғы өзіндік бағдар тұрақтылықты ғана болжайды. Зерттеу барысында құндылық бағдарлар мәдениетаралық айырмашылықтарды эмпирикалық сипаттаудың сезімтал құралы болып табылады деген қорытындыға келді. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу және талдау жеке құндылық

бағдарлары психикалық саулықты елеулі болжаушылар екендігін дәлелдеді. Сонымен, жеке құндылықтарды зерттеу қоғамдық денсаулық сақтау, мәдениетаралық қатынастар мен модернизация мәселелерін байланыстырудың келешегін көрсетті (Maerckera et al., 2015).

2017 жылы Прага зерттеушісі П. Анизова РІААС халықаралық зерттеу жобасы шеңберінде жалпы адамзаттық құндылықтардың әлеуметтік-психологиялық контексті: жеке қасиеттер мен құндылық бағдарлары арасындағы байланысты зерттеді. Рекурсивті емес құрылымдық модельдеуді қолдана отырып, басқа ықтимал маңызды айнымалыларды (жас, жыныс, тартымдылық, когнитивтік дағдылар) бақылау кезінде ол құндылықтар (PVQ) мен тұлғаның қасиеттері (NEO-FFI) арасындағы байланысты зерттеді және тексерді. Зерттеу барысында ол құндылықтар мен тұлғалық қасиеттер арасында күрделі байланыс бар екенін дәлелдеді, ал құндылық мәселелерін зерттейтін психологтардың көпшілігіне қарағанда, когнитивті компоненті бар кейбір жеке қасиеттер құндылықтар әсеріне көбірек ұшырайды, ал басқалары сияқты, керісінше, құндылықтармен әлсіз байланысты. Сонымен, чех психологы құндылықтардың қасиеттерге әсері көбінесе саналы деңгейде болады және когнитивтік негізге ие болады, сонымен қатар ұзақ мерзімді перспективада өзгеріп, полярлығын әлеуметтік ортамен күшті қарама-қайшылықтарға жауап ретінде өзгерте алады деген пайымдау гипотезаны дәлелдеді және жеке қасиеттердің құндылықтарға әсер ету полярлығы уақыт өткен сайын тұрақты болып қалады деп тұжырымдады (Anýžová et al., 2017: 393-426).

Қорытынды және тұжырамдама

Сонымен, шетелдік зерттеулердегі құндылық мәселелерін зерттеудегі негізгі тәсілдерді зерделеу мен талдау бұл мәселеге үлкен қызығушылық танытты. Философия контексінде құндылық ең алдымен идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» рөлін атқарады.

Әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар жеке адамның да, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде жасауға ұмтылады. Құндылықтар әлеуметтанушылардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейді, олар әрқашан тұтас жүйені құрайды. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды және де ол бекітілген.

Психология саласына келетін болсақ, мұнда құндылықтардың өзін емес, сонымен қатар адамның психикасы мен санасында, құндылықтар тобында ерекше субъективті, дараланған және уәжделген көрініс болатын құндылық бағдарларын зерттеудің маңызы зор, олар қоғамдық-саяси, экономикалық дамудың белгілі бір кезеңінде болуы тиіс. Құндылық бағдарлары – бұл адамның өмірдегі мақсаттары және осы мақсаттарға жетудің негізгі құралы ретінде әрекет ететін, демек, индивидтердің мінез-құлқының маңызды реттеушілерінің функциясын иемденетін адам бөлетін құндылықтар деп түсініледі.

Әдебиеттер

- Allport G.W. Pattern and growth in personality. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1960.
- Anýžová P. The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations // *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. – 2017. – № 53(3). – P. 393-426.
- Аристотель. Этика. [пер. Н.В. Брагинской, Т.А. Миллер; вступ. ст. Ф.Х. Кессиди; примеч. Н.В. Брагинской, В.В. Библина]. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 492 с.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 2001.
- Буреломова А.С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков: дис. ... канд. психол. наук. – М., 2013. – 188 с.
- Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 46 с.
- Дильтей В. Описательная психология. – СПб.: «Алетейя», 1996. – 124 с.
- Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
- Inglehart R. Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Inglehart R., Welzel C. Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. // *Reflections*. – 2010. – №8 (2). – P. 551–556.
- Кант И. Критика способности суждения. – М: Наука, 2001. – 1120 с.

- Кант И. Основы метафизики нравственности. – М., 1965. – Т.4. – 269 с.
- Карандашев В.Н. Концепция ценностей Ш. Шварца // *Вопросы психологии*. – 2009. – 880 с.
- Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
- Kluckhohn C. Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In: Parsons, T. and Shils, E., Eds., *Toward a General Theory of Action*. – Harvard University Press, Cambridge, 1951. – P.388-433.
- Lotze H. *Mikrokosmos: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie*, 3 Bde., Hrsg. Nikolay Milkov, Hamburg (Felix Meiner Verlag). – 2017.
- Maerckera A., Zhang X.C., Gao Z., Kochetkov Y., Lu S., etc. Personal value orientations as mediated predictors of mental health: A three-culture study of Chinese, Russian, and German university students // *International Journal of Clinical and Health Psychology*. – 2015. – №15 (1). – P. 8-17.
- Maslow A. *Self-actualization and beyond. Challenges of humanistic psychology*. – New York, NY: McGraw-Hill, 1967.
- Мотрошилова Н.В. Демокрит о человеке, его жизни и ценностях. // *История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья*. – М.: Греко-латинский кабинет, 1995. – 311 с.
- Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С.18.
- Рокич М. Природа человеческих ценностей. – М.: Свободная пресса. – 1973. – С. 20-28.
- Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Хрестоматия. – 2-е изд., перераб. и доп. / сост. Печенкин А.А. – М.: Логос, 1996. – 397 с.
- Томас У. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знанецкий // *Америк. соц. мысль / под ред. В.И. Добрянкова*. – М., 1994. – С. 335–337.
- Триандис Г.К. Культура и социальное поведение. – М.: Форум, 2010. – С.20.
- Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: пер. с англ. – М.: АСТ, 2006. – С. 33-34.
- Hofstede G. *Culture's Consequences: International differences in work-related values*. – Beverly Hills, CA: Sage, 1980.
- Шварц Ш., Бутенко Т.П., Седова Д.С., Липатова А.С. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей: применение в России // *Психология: Журнал высшей школы экономики*. – 2012. – №1. – С.43-70.
- Schwartz S., Cieciuh J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lonnqvist J., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. Refining the theory of basic individual values // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2012. – 103(4). – P.663-688.

References

- Allport G.W. (1961) *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Anýžová P. (2017) The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, no 53(3), pp. 393-426.
- Aristotel'. (2011) *Etika [Ethics]*. Moscow: AST: Astrel, 492 p.
- Asmus V.F. (2001) *Antichnaya filosofiya [Ancient philosophy]*. M.: Higher school, 400 p.
- Burelomova A.S. (2013) *Social'no-psihologicheskie osobennosti cennostej sovremennykh podrostkov [Socio-psychological characteristics of the values of modern adolescents: avtoref. dis. ... cand. psychol. sciences]*. Moscow, 188 p.
- Veber M. (1990) *Izbrannye proizvedeniya. [Selected works]*. M.: Progress, 46 p.
- Dil'tej V. (1996) *Opisatel'naya psihologiya [Opisatel'naya psihologiya]*. SPB: «Aletejya», 124 p.
- Dyurkgejm E. (1995) *Sociologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method, purpose]* Translation from fran. collection, afterword and notes by A. B. Hoffman. M.: Kanon, 352 p.
- Inglehart R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart R., Welzel C. (2010) Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Reflections*, no 8 (2), pp. 551–556.
- Kant I. (1965) *Osnovy metafiziki нравственности [Foundations of the metaphysics of morality]*. M.: Т.4, 269 p.
- Kant I. (2001) *Kritika sposobnosti suzheniya [Criticism of judgment]*. M.: Nauka, 1120 p.
- Karandashev V.N. (2009) *Kontsepsiia tsennoستي Sh. Shvartsa [Schwartz's concept of values]*. *Psychology issues*, 880 p.
- Karandashev V.N. (2004) *Metodika Shvartsa dlia izucheniia tsennoستي lichnosti: kontsepsiia i metodicheskoe rukovodstvo [Schwartz's Methodology for Studying Personality Values: Concept and Methodological Guide]*. SPB: Rech, 70 p.
- Kluckhohn C. (1951) Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In: Parsons, T. and Shils, E., Eds., *Toward a General Theory of Action*, Harvard University Press, Cambridge, pp. 388-433.
- Lotze H. (2017) *Mikrokosmos: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie*, 3 Bde., Hrsg. Nikolay Milkov, Hamburg (Felix Meiner Verlag).
- Maerckera A., Zhang X.C., Gao Z., Kochetkov Y., Lu S., etc. (2015). Personal value orientations as mediated predictors of mental health: A three-culture study of Chinese, Russian, and German university students. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, no15 (1), pp. 8-17.
- Maslow A. (1967) *Self-actualization and beyond. Challenges of humanistic psychology*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Motroshilova N.V. (1995) *Demokrit o cheloveke ego zhizni i tsennostiakh [Democritus about a man, his life and values]* History of philosophy. West-Russia-East. Book one. Philosophy of Antiquity and the Middle Ages. M.: Greek-Latin Cabinet, 311 p.
- Parsons T. (1997) *Sistema sovremennykh obshchestv [The system of modern societies]*. M.: Aspekt Press, 18 p.

- Rokich M. (1973) *Priroda chelovecheskikh tsennostei* [The nature of human values]. Free press, pp. 20-28.
- Sovremennaia filosofii nauki Znanie ratsionalnost tsennosti v trudakh myslitelei Zapada (1996). [Modern Philosophy of Science: Knowledge, Rationality, Values in the Works of Western Thinkers]. Reader, 2nd ed., Rev. and add. / comp. Pechenkin A.A. M.: Logos, 397 p.
- Tomas U. (1994) *Metodologicheskie zametki* [Methodological notes]. *Americ. social thought* / ed. IN AND. Dobrenkova. M., pp. 335–337.
- Triandis G.K. (2010) *Kul'tura i social'noe povedenie* [Culture and social behavior]. Moscow: Forum, pp.20.
- Fromm E. (2006) *Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya* [Escape from freedom. A man for himself]. M.: AST, pp. 33-34.
- Hofstede G. (1980) *Culture's Consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Schwartz Sh., Butenko T.P., Sedova D.S., Lipatova A.S. (2012) *Utochnennaya teoriya bazovyh individual'nyh cennostej: primeneniye v Rossii* [Refined theory of basic individual values: application in Russia] *Psychology: Journal of the Higher School of Economics*, no 1, pp. 43-70.
- Schwartz Sh., Cieciuh J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lonnqvist J., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. (2012) Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, no 103(4), pp. 663-688.